

A gazdaság liberalizálása, a személyek gazdasági jogai, a gazdasági életben való különféle szerepkörökben való részvételük kortározásának a feloldása nagy valószínűséggel kiválthatja az embereket ezen szerepkörök felé áramlást. Ez egyik oldalról a társadalmi mobilitás felgyorsulását, az életforma illetve életmódja váltás tömeges megkísérlését jelenti. Eredményképpen "vállalkozói robbanásra" illetve a menedzseri pozíciók tömeges létrehozatalára és elfoglalására lehet számítani.

A másik oldalról a megakartások és a tőkék gyors felhalmozása, növelése is valószínűsíthető. Ennek okai nagyrészt éppen az előbbi folyamatban keresendőek. Kisebbség vagy nagyobb vállalkozások elindításához vagy részvételhez menedzseri pozíciók elnyeréséhez ugyanis tökére, felhalmozásra, s ennek – legalább a folyamat bizonyos szakaszaiban – megakartásokra van szükség.

Ugyanakkor egyéb, a liberalizálással szoros kapcsolatban álló tényezők is a megakartások jelentős növekedését eredményezhetik. Így például a jövedelmek korábbiaknál erőteljesebb differenciálódása, amelynek következtében a magasabb jövedelmet elérőknel nemcsak a fogyasztás magasabb szintje, de megakartásaik jelentős növekedése is bekövetkezhet. Alapvetően a növekedés megakartási szándékokat a gazdaság liberalizálása következtében felserkentető (let)bizonytalanság, a várakozás csökkentése, a liberalizálás következtében a felhalmozási kiadások meghatározása már nem állami döntés kérdése, s a felhalmozásnak, a beruházások, a gazdaság hitelkereslete finanszírozásának az önkéntes megakartásokból kell történnie, a megakartásoknak növekedniük kell. Mindez feltételezi a magasabb kamatot, kedvező konstrukciók kialakítását és egyéb, az önkéntes megakartásokat a megnövekvő hitelkereslet oldalról ösztönöző változásokat.

3.2.9. A tulajdonosi szerkezet átalakulása

Az előzőektől következik, hogy a liberalizálás, akár mint a lakossági megakartások, a lakossági tökéfelhalmozás folyamatának erősítője, akár mint a lakosság vállalkozási tevékenységeinek kibontakozatója – ha nem is kizárólagosan, de igen jelentős részben – hozzájárul a gazdaság tulajdonosi szerkezetének átalakulásához: az állami tulajdon arányának visszaszorulásához, és nem állami tulajdonosoknak, azon belül is természetes személyeknek tulajdonosi pozícióba kerüléséhez.

3.2.10. Szelekciós folyamatok

Útjára hagyjuk, de a liberalizálás egyik legjelentősebb következményének, ugyanakkor a gazdaság további fejlődése feltételének tekintjük a liberalizálás nyomán a poszt-szocialista országok gazdaságában kibontakozó szelekciós folyamatokat. Ahol eddig adminisztratív gátak, és egyéb "terelő" tartózkodások a természetes személyeket attól, hogy saját személynéjükben, saját kockázatukra, a feltehetőleg részben a gazdasági életben, ahol eddig a puha vállalati költségvetési korlát, a vállalati vezetők politikai szempontok alapján történő megválasztása az erőforrások bürokratikus elosztása szaktította el a vállalatok piacán elért eredményei és életben maradásuk, fejlesztési lehetőségeik közötti kapcsolatot, ahol tehát gyakorlatilag nem volt szelekció, ahol így-vagy úgy de a fogyasztókkal, illetve az államon keresztül a közösség egészével fizetettek meg minden – még oly ráfizetéses – termelést is, tehát ezekben a gazdaságokban beindulhat egy egészséges kiválogatódás, a gazdasági szereplőknek személyeknek és szervezeteknek a ráteremtés, a gazdasági eredményesség alapján történő szelekciója. E szelekció sokáig következményei közül kettőt feltétlenül szükségesnek tartunk kiemelni.

A szelekció érvényesülése, sem a már meglévő, sem az újonnan létrejövő vállalkozásoknál nem teszi lehetővé az alacsony hatékonyságúkat – vagyis a többiek átlagánál jelentősen rosszabbak – tartós fennmaradását. Ezáltal az érvényesülő szelekció összehúzza a korábban rendkívül nagy

4. Gazdasági folyamatok a tranzíció időszakában

Annak ellenére, hogy az egyes poszt-szocialista országokban lezajló folyamatok, illetve a kormányzatok gazdaságpolitikája kisebb-nagyobb eltéréseket mutat, a kiinduló helyzet hasonlóság, valamint az alapvető rendszerátvitel intézkedések, a liberalizálás megvalósulása általános radikális-működés⁶⁸ következtében a gazdasági folyamatok is számos, alapvetően közös vonásokat mutatnak. A tranzíció gyakorlatilag minden volt szocialista országban magával hozta az eddig nem ismert inflációt és munkanélküliséget, az ipari termelés és általában a GDP soha nem tapasztalt visszaesését, a reáljövédelmek és a lakossági fogyasztás csökkenését, ugyanakkor az egyensúly felborulását. Valójában e jelenségek megvalósulása egyöntetűséggel jelentkeztek az összes poszt-szocialista országban, s eltérések csak a mértékekben vannak.

Az is igaz ugyanakkor, hogy a jelenségek mindegyike előfordul mind a fejlett, mind a kevésbé fejlett piacgazdasági országokban is, sőt közülük néhány (pl. a munkanélküliség vagy az infláció) gyakorlatilag minden modern piacgazdaságban állandóan jelenlévő sajátossága (igaz a mértékek itt is különbözőek). Ez esetben azonban mégsem egyszerűen a modern piacgazdaságnak, a poszt-szocialista térség országában is megnyilvánuló sajátosságairól beszélhetünk, hanem sokkal inkább a szocialista gazdaság piacgazdasággá történő átalakításával együtt járó folyamatokról⁶⁹. Magyarázatot igényel tehát, hogy a gazdasági rendszer megváltoztatása, a szocialista gazdasági rendszer lebontása és a piacgazdaság kiépítése miért vált ki ilyen következményeket?

4.1. A gazdasági visszaesés

A korábbiakban már érveltünk amellyel, hogy a szocializmusnak mint társadalmi rendszernek és politikai rezsimnek az összeomlása nem jelentéktelen mértékben gazdasági okokra, a gazdaság növekedési forrásainak a kelet-európai szocialista rendszerek keretei közötti kimernülésére, az előző egyensúlyi feszültségekre, az életszínvonal érvényes stagnálására, és az adott rendszeren belüli perspektívátlanságra, ugyanakkor a lakosság növekvő életszínvonal elvárásaira, az ebből keletkező feszültségekre, a rendszerből való kiábrándulásra és a rendszer megváltoztatásának általánosságá váló igényére vezethető vissza.

Amíg a szocialista rendszerek mint hatalmi és politikai rendszerek nem omlottak össze, addig a gazdaságban sem következett be olyan mértékű visszaesés, mint azt követően. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy összefüggés van, mégpedig úgy tűnik megvalósulhat-e erős összefüggés a szocializmus politikai-hatalmi rendszerének létezése, és a gazdaság működőképessége, a kibocsátás szintje között. Bár az átmenet adott időszakokban mind a közvélemény, mind a közgazdászok, politikusok és egyéb szakértők várakozásai épp ellentétesek voltak, és a romló teljesítményeket felmutató gazdaságok viszonylag gyorsan javuló eredményeiben bíztak, úgy gondoljuk, hogy a bekövetkezett nagyarányú visszaesés eddigi premisszáinkból jól magyarázható.

⁶⁸ A közép-európai külgazdasági liberalizálások radikálisításáról lásd Gács [1993].

⁶⁹ A piacgazdasági átmenet során tapasztalható visszaesésről lásd még Kornai [1993]-as cikket.

Leszámlítva a már említett alapanyagokat és energiahordozókat, a KGST-piacokra, illetve a Szovjetunió tagközirtársasági által egymás számára termelt áruknak részben minősége, részben a szakosodás okán mennyisége miatt csak csekély hányadában lehetett a belső, illetve a nyugati piacokon vevőt találni. Így amennyiben ezen árakat nem vásárolták meg továbbra is ugyanazok a vevők, az árak értékesíthetetlené váltak, és termelésüket drasztikusan csökkenteni kellett. E termeléscsökkenés viszont az érintettek számára egyzsermind bevételcsökkenést, vagyis a rákövetkező periódusban már kiadáscsökkenést, az érintett vállalatoknak a különböző inputok, így a munkaerő illetve a bel- és külföldi származó árakkal szembeni keresletének csökkenését eredményezi. Az egyszerű kleső vagy lecsökkenő kereslet továbbgyűrűzve, összességében eredeti nagyságát jelentősen felülmúló keresletcsökkenést, s így termeléscsökkenést eredményez. Maga az eredeti piacvesztés, a szocialista térség országai egymás közötti kereskedelmi kapcsolatainak drasztikus visszaesése megítélésünk szerint a korábban

A volt Szovjetunió tagországait a KGST szétválásánál valószínűleg érzékenyebben érintette a Szovjetunió szétválása. Ezek az országok ugyanis – miként a Szovjetunió egésze is – a kis KGST-országokhoz csak kevésbé integrálódtak és termelésüknek csak néhány százalékat – s azon belül is a munkamegosztás jellegeből fakadóan elsősorban a világpiacra a későbbiekben is jól, bár nyomott áron eladható energiahordozókat és alapanyagokat – helyezték el ezekben az országokban. Ugyanakkor a szovjet gazdaság a sok évtizedes központosított tervezdálkódás következtében rendkívül erősen integrálta vált, így ennek a nagy gazdasági egységnek a felbomlása már rendkívül súlyosan érintette a belőle létrejövő részeket.

4.1.1.1. A KGST szintű önállóság megszűnése
A piacvesztés legkézenfekvőbbben a volt KGST országok egymás közötti kereskedelmében, az egymás piacára termelt árak, így az ezek létrehozatalára szolgáló kapacitások kihasználtsága vonatkozásában következett be. Mivel a rendszer összeomlása előtt a kis KGST-országok termelésének mintegy 15-30 százalékát exportálták, s ennek 50-70 százalékát KGST relációba, amennyiben a rendszeráltás következettben a volt KGST országok egymás közötti kereskedelme teljesen megszűnt volna, ez az egyes országok számára a termelésnek mintegy 10-20 százalékát felszívó piacnak az elvesztését jelentette volna. A valóságban a kölcsönös piacvesztés kisebb volt (az egymás közötti kereskedelem nem szűnt meg teljesen), de azáltal, hogy az ötödere-harmadára zuhant, az érintett országok elvesztették korábbi piacaik 5-15 százalékát.

4.1.1. A posztzocialista gazdaságok visszaesését kiváló, illetve azt erősítő hatások

A végbenő változásoknak a gazdasági tevékenység kiterjedtségére gyakorolt hatása kettős: részint a gazdasági tevékenységek összehúzódását, részint azok kiterjedtségét segítik elő. E kettős hatásmechanizmuson belül a kelet-és közép-európai posztzocialista térség országában – az első néhány évben mindenképpen – az előbbi, vagyis a gazdaság összehúzódását eredményező hatásmechanizmus az erőteljesebb. Ezért itt a posztzocialista átmenet első évében a gazdaság visszaesése következik be.

A szocialista rendszer fenállása alatt a bürokratikus koordináció az országos, illetve KGST-drasztikus változást eredményeztek mindezen jellemzők állapotában.
Jelenős részének puha költségvetési korlátja következtében a szocialista gazdaságra állandóult túlkereslet volt jellemző. A túlkereslet körülményei közepette, a gazdasági csőd gyakorlatilag teljes hiánya révén a termékek – függetlenül az általuk kínált árak összetételétől, minőségétől, vagy árártól – kizsárgáltatott vevőkkel, biztos piaccal rendelkeztek. Így módon kapacitásait kihasználtságát, kibocsátásuk szintjét a vevők kereslete nem, legfeljebb a gazdasági irányítás felsőbb szintjével folytatott alkuban szűkségképpen kialakuló teljesítménytartaleköltség korlátozta. A gazdasági rendszeráltás alapvető történései, illetve intézkedései (például magának a bürokratikus koordinációt végző intézményrendszernek az elbontása, illetve szétválása, a KGST felzámolása, a liberalizálás) azonban

Egy más megközelítésben bár az előbbiekkel részben átfedően, csökken a kereslet azoknak az ágazatoknak, illetve vállalatoknak a termékei iránt, melyek kibocsátása a szocialista gazdaság korábban kimutatott szerkezeti torzulásai, egyes ágazatok túlfeljesztettsége következtében túlméretezett volt. A fogyasztói szuverenitás és a vállalkozói szabadtság megteremtődésével s ezáltal a gazdaság fejlődési irányai meghatározásának a gazdaság mikroszerplői kezébe kerülésével ezen ágazatok termelése

4.1.1.3. A szerkezeti torzulások napfényre kerülése

4.1.1.2. A hatékonysági szótóadás összeszűkülése
Korábban többször említettük, hogy a szocialista gazdaság fenállásának, a hatékonysági alapú szelekció hiányának egyik következménye a gazdasági szereplők hatékonysági szintjeinek széles sávban történő szótóadása. Ez mindaddig – bár egyre fokozódó mértékű teherterelként jelentkezve – fenntartható, amíg a gazdasági szereplők védtettek a külső (és a belső) versenytől, s piacaik biztosítottak. A gazdaságban, a kúlgazdaság liberalizálását is magában foglaló liberalizálásával, az áratényok átrendeződésével, a kül- és belöldi versenytársak megjelenésével, a fogyasztói szuverenitás helyreállításával azonban a gazdaságban működő életképes vállalkozások közötti hatékonysági különbségeknek össze kell szűkülniük. A gazdálkodó szervezetek nyíltan is vesztességessé váló, s emiatt tökéretekét tekintve leértékelődő, a gazdaságban elfoglalt részarányt tekintve viszont igen jelentős részre, amennyiben szerkezeti, racionalizálási eszközökkel vagy pótlólagos források bevonásával s így módon pótlólagos beruházásokkal nem képes hatékonysági szintjét viszonylag rövid idő alatt jelentősen megemelni, néhány év alatt csödbe jut, szélsőséges esetben felszámolásra kerül. A liberalizálás következtében tehát a gazdaság induláskor meglévő szereplőinek egy tekintélyes része megszűnik létezni, megszűnik tehát mind a piacra vitt árutömeget bővítő termelése, mind az árak vásárlására irányuló kereslete, vagyis ezáltal mindkét oldalról a gazdaság szűkülése következik be.

A gazdasági tevékenység szűkülése következik be azoknál a vállalatoknál is, amelyek hatékonysága az említett szerkezeti, racionalizálási intézkedésekkel ugyan olyan szintre emelhető, hogy ezzel jövedelmezővé válnak, ám ez a kibocsátás és az igénybe vett inputok korábbiaknál alacsonyabb szintje mellett jön létre.
A szerkezeti torzulások napfényre kerülése

4.1.1.2. A hatékonysági szótóadás összeszűkülése

– Az egyéb nem a térség államai közötti kapcsolatarendszer felbomlása, hanem belső csökkenőleg hat a térség országainak egymás közötti kereskedelmére.
– okok miatt egyébként is bekövetkező recesszió miatti keresletcsökkenés természetesen szintén

– A kereskedelmi kapcsolatok visszaesésében nagyon nagy sulya lehetett egy technikai jellegű minőséget produkáló nyugati partnerektől való vásárlás lehetőségét adta meg.
– A kereskedelmi kapcsolatok visszaesésében nagyon nagy sulya lehetett egy technikai jellegű minőséget produkáló, nehékes korábbi partner helyett új, agresszívebb, rugalmasabb és várhatóan jobb számára választható, valógatas lehetőségét, a kúpróbaltaan gyenge, vagy csak közepes minőséget számláló kibocsátásuk szintjét a vevők kereslete nem, legfeljebb a gazdasági irányítás felsőbb szintjével folytatott alkuban szűkségképpen kialakuló teljesítménytartaleköltség korlátozta. A gazdasági rendszeráltás alapvető történései, illetve intézkedései (például magának a bürokratikus koordinációt végző intézményrendszernek az elbontása, illetve szétválása, a KGST felzámolása, a liberalizálás) azonban

– A sok évtizedes elnyomás alól és a kényeszerű összetartásból szabaduló országok új vezetőinek, döntéshozóinak a kapcsolatokra gyakorolt hatása részben szubjektív okokból, részben politikai megfontolásokból (legálábbis az átmenet időszakának, s így a kapcsolatok felbomlásának első időszakában) mind retorikai szinten, mind a tényleges cselekedetek szintjén a szakításra irányult.

– A liberalizálás következtében érvényesülő fogyasztói szuverenitás a vevők, a fogyasztók számára választat, valógatas lehetőségét, a kúpróbaltaan gyenge, vagy csak közepes minőséget számláló kibocsátásuk szintjét a vevők kereslete nem, legfeljebb a gazdasági irányítás felsőbb szintjével folytatott alkuban szűkségképpen kialakuló teljesítménytartaleköltség korlátozta. A gazdasági rendszeráltás alapvető történései, illetve intézkedései (például magának a bürokratikus koordinációt végző intézményrendszernek az elbontása, illetve szétválása, a KGST felzámolása, a liberalizálás) azonban

– A kereskedelmi kapcsolatok visszaesésében nagyon nagy sulya lehetett egy technikai jellegű minőséget produkáló nyugati partnerektől való vásárlás lehetőségét adta meg.
– A kereskedelmi kapcsolatok visszaesésében nagyon nagy sulya lehetett egy technikai jellegű minőséget produkáló, nehékes korábbi partner helyett új, agresszívebb, rugalmasabb és várhatóan jobb számára választat, valógatas lehetőségét, a kúpróbaltaan gyenge, vagy csak közepes minőséget számláló kibocsátásuk szintjét a vevők kereslete nem, legfeljebb a gazdasági irányítás felsőbb szintjével folytatott alkuban szűkségképpen kialakuló teljesítménytartaleköltség korlátozta. A gazdasági rendszeráltás alapvető történései, illetve intézkedései (például magának a bürokratikus koordinációt végző intézményrendszernek az elbontása, illetve szétválása, a KGST felzámolása, a liberalizálás) azonban

ülzött, s így módon – legalábbis a belöldi piacokon – értékesíthetetlené vált. Az előbbi, szerkezeti torzulásokból fakadó kereslet, illetve ennek következtében termeléscsökkenéssel részben megegyező ágazatokat, illetve vállalatiakat érinti – s így az érintettek gyakorlati hatást fejtököz – a beruházásoknak a dekonjunkturális helyzetből is következő mélybe zuhanása.

4.1.1.4. A nemzetgazdasági szintű koordináció zavarai

Ío néhány országban – összefüggésben azzal, hogy a politikai rendszerrel a következéssel, ugyanakkor a politikai hatalom gazdasági vonatkozásban gyenge és a piacgazdaság jogi alapjait csak késedelmesen és felmáson hozták létre – a tervezéssel rendelkező rendszerek felbomlásával koordinációs vákuum keletkezett. A felbomló régi helyében sem orientációs, sem motívációs vonatkozásban nem jött létre a gazdasági szereplők tevékenységét piaci alapon szervező koordinációs mechanizmus. Ennek hiányában pedig a szoban forgó országokban – melyek gazdaságában az évtizedes erőltetett iparostítás hatására a nagyfokú specializáció, a nagy, nehézkes szervezések és általában a munkamegosztás és az ipari jelleg vált dominánssá – csak amarthisztikus jelenségekről kisértve a gazdasági tevékenységek lederméde, s összességében a gazdaság összehúzódása következhet be.

4.1.1.5. A vevők óvatosságát költékező

Amennyiben – az előbbiekkel költékezően – általában a gazdasági szereplők számára nehezebbé válik termelésük értékesítése, s így nehezebb átvételhez jutniuk, s ugyanakkor a jó likviditási helyzet a korábbiaknál fontosabbá, elönytöket biztosítóvá válik, költékezősülk várhatóan megmentőtlább, a korábbiaknál óvatosság lez. A gazdasági szereplők pénztartási hajlandóságának növekedése, és pénzköltési hajlandóságának csökkenése megint csak a kereslet szűkülését és ezen keresztül a termelés visszaesését vonja maga után.

4.1.1.6. A kereslet szerkezetének az import irányába toldása

Mind a lakosságnál, mind a vállalatoknál tulajdonképpen természetes következményként költékezők be az, hogy az importliberalizálással és a vevők választási lehetőségeinek felszabadításával a véteii szándékok, a kereslet egy része eltolódik az általában vonzóbb megjelenésű, sok esetben technikaiilag fejlettebb, minőségileg jobb, stb. nyugati termékek irányába. Ez az eltolódás természetesen nem mehet korlátlanul végbé, és nem feltétlenül jelenti a belöldi termékek azonos mértékű piacvesztését sem. A többnyire már eleve eladósodott országok ugyanis csak korlátozott mértékben engedhetik meg a külkereskedelmi mérleg deficitjét. Mivel azonban az is tény, hogy korábban a belöldi piac ellátásában jelentős súllyal nem szereplő külföldi eredetű termékek jelentős szerepet nyertek, az ezek vásárlói korábban ellátó belöldi termékek ezáltal attól függetlenül is piacot vesztenek, hogy ennek a külkereskedelmi mérlegre gyakorolt negatív hatásait a gazdaságpolitikai vagy gazdasági automatizmusok kompenzállják-e más belöldi termékek exportjának ösztönzésével avagy sem.

4.1.1.7. A nem versenyző szektorok hatása

Mindeddig kimondatlanul is a gazdaság ún. „versenyzőket” közvetlenül érintő hatásokról beszélünk. Ugyanakkor a gazdasági visszaesés mértékét jelentősen befolyásolja a gazdaság nem versenyző szektorok általi hatások, illetve a szektor állapotváltozásainak visszahatása a versenyző szektorok léte jelentősen felértékelheti. Amennyiben ugyanis a közpénzkből finanszírozott szektorok finanszírozására igénybe veit források szintjét nem kívánják csökkenteni, úgy a gazdaság többi, a visszaesés miatt kevesebb jövedelmet termelő szereplőjétől a megtermett jövedelemömege nagyobb arányát kell elvonni. Ezáltal ezek jövedelmi pozíciója az egyébként bekövetkezőnél is jelentősebb mértékben romlik. Amennyiben pedig a nem versenyző szektorok finanszírozására a korábbiaknál kevesebb erőforrást vonnak el, akkor ezek, illetve az itt dolgozók jövedelmi pozíciója romlik, vagyis egy eddig figyelembe nem veit vásárlókére vasárlókére, így keresletének csökkenéséről beszélhetünk.

4.1.2. A visszaesést mérséklő hatások

Említtettük, hogy a kelet-európai posztiszocialista országok gazdaságában az átmeneti első években a termelés volumene vonatkozásában kétfős folyamat megy végbe. Az előzőekben ennek a gazdaságok visszaesését kiváltó hatásait vetjük sora. Tekintsük most át az ellentétes hatású tényezőket is. Altlalosságban megállapíthatjuk, hogy a felsorolt tényezők többségükben egymástól nem elszigetelten ható mechanizmusok, hanem inkább a végbenemő folyamatoknak több szempontból való megközelítését, azok teljesebb leírását, magyarázatát nyújtják.

4.1.2.1. Vállalkozói robbanás

A posztiszocialista térségben a tranzíció folyamatában végbenemő legörvendetesebb s ugyanakkor igen hangsúlyos jelenség az a vállalkozói robbanás, mely gyengébben, vagy erőteljesebben, de mindégyl posztiszocialista országban kibontakozik. E vállalkozói robbanás az érintett országok lakosságának – valószínűleg a legfontosabb – válassza a bekövetkező – egyik oldalról a gazdasági szabadság korlátozásának feloldását, ugyanakkor azonban a gazdaság és így az életszínvonal visszaesését jelentő. Ebből következően e robbanásszerűen kialakuló folyamat ereje, kiterjedésének mértéke, illetve megvalósulásának formái keretei (itt arra gondolunk, hogy mennyire válnak ezek a feketé gazdaságot gyarapítóvá vagy a bünyözés részévé) jelentős tényezői az egyes posztiszocialista országok jövöbeili gazdasági, s ezen keresztül társadalmi fejlődése kimenetelének.

A semmiből (vagy minimális bázisról) induló vállalkozói szektor erőforrásokat (itt elsősorban a magasabb képzettségű, vállalkozó szelleműbb, mobilisabb szeméilyi állomány kiválására gondolunk) von el a korábban is meglévő gazdasági egységektől, ami tekintethető úgy is, mint ami e szektorok visszaesését mélyíti, azonban tekintethető úgy is, mint ami felszívja a hagyományos szektorok visszaesése során felszabaduló erőforrásokat. Az új vállalkozói szektorok elsődleges hatása azonban az, hogy az ideáramló emberek és tőke a korábbi felhasználási területüknel vélhetően jobban⁷⁰ magasabb hatékonysággal, vagyis egységnyi erőforrás felhasználásával több, értékesebb kibocsátást, illetve jövedelmet biztosítanak működnek. A szektor létrejötte, bővülése tehát nettó módon is a gazdasági tevékenység kiterjedése irányába hat. Minthogy feltételezzük, hogy a vállalkozói szektorba áramló erőforrások felhasználásának hatékonysága a korábbihoz képest javul, így azt is feltételezhetjük, hogy a vállalkozói szektor kiterjedése, a szektor gazdasági egységeinek a költéseiket növelő vásárlásait kevesbé növeli, mint eladásait, így a szektorban magasabb jövedelmek képződnek, ami magasabb vállalati felhalmozásra, s ugyanakkor magasabb szeméilyes jövedelmekre, szeméilyes fogyasztásra ad lehetőséget. Azt is természetesen feltehetően, hogy a vállalkozói szektorban kialakuló gazdasági tevékenységek nem csak már a hagyományos szektorban is folytatott tevékenységeknek rugalmasabb, motíválabb, hatékonyabb, stb. módon történő változatai, hanem itt új irányok, tevékenységek, szükségletek, stb. is keletkeznek. A vállalkozói robbanás során tehát új piacok jönnek létre: az újonnan létrejövő gazdasági szereplők bekapcsolódva a gazdasági környezetbe, mind vevőként, a keresletet bővítien, mind előadóként a kínálatot bővítien hozzájárulnak annak kiterjedéséhez.

Ugyanakkor ezen új vállalkozói szektor szervezetei, illetve az abban részt vevők piacot vonnak el a meglévő szektoroktól, s ennek mértéke valószínűleg nagyobb, mint amekkora piacot jelentenek a régi szektorok számára. Az új vállalkozói szektorok szereplőinek a gazdasági környezetükben való típusos bekapcsolódási pontjára ugyanis inkább jellemző a gyorsuló, a gazdasághoz közeli, mint az attól távoli stádium. Ezért ugyan valószínűsíthető, hogy az újonnan létrejövő vállalkozói szektor szereplői többet vásárolnak a hagyományos szektorok szereplőitől mint azok tőlük, azonban a hagyományos szektorok szereplőinek ebből származó bevételei többletét messze meghaladja a végső fogyasztói keresletnek az újonnan létrejövő vállalkozói szektor szereplői által elszívása. A vállalkozói robbanás következtében

⁷⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy sajnos egyelőre – legalábbis Magyarországon – úgy tűnik, hogy nem mutatható ki altlalosságban az új vállalkozási szektorok magasabb hatékonysága.

bővülő új vállalkozói szektor kiterjedése tehát hozzájárul a korábban meglévő szektorok visszaeséséhez. (Egy szűkítő piacon bővülő szektor bővülése csak a tértvesztő gazdasági szereplők kártára történhet.)
Összességében azonban az új vállalkozói szektor valószínűleg nagyszámúlag kibővíti a mértékben rojtja a hagyományos szektorok piaci pozícióit, mint amilyen mértékben saját bővülésével fekezi a gazdaság egészének összehúzódását.

4.1.2.2 Az ágazati arányok
A „tűlfejlesztett” valóságágaratokról leírásokról s ennek a gazdaság visszaesését erősítő hatásáról már szóltunk. A folyamatnak azonban van ellentétes oldala is, mely a poszt-szocialista átmenet során szintén erőteljesen bomlatozik ki, s hatása fekezi a visszaesést. A korábban alulfejlesztett ágazatok gazdaságban elfoglalt részarányának igazodása a piaccsúszásokra – hasonló fejlettségi szinten – jellemző arányokhoz több szalon is a gazdasági visszaesést mérő hatásvonalat.

Egyrészt ezen ágazatok meglévő szereplői nem, vagy csak az átlagosnál kevésbé esnek vissza, illetve megújulási, pótlólagos tökéletesítési, privatizációs esélyeik jobbak. Az újonnan létrejövő gazdasági szereplők számára pedig ezek a relatív legerősebb tevékenységi területek. Így ezen ágazatok az összességében visszaeső gazdaság egészéhez viszonyítva növekvő, virágzó szigeteket jelentenek. Ilyen pl. a kereskedelem, a szolgáltatások területe, vagy a pénzügyi szektor, ahol a magasán kezvert munkakeretből időlegesen még munkakeret hiány is jelentkezik, de némiképp más jelleggel ilyenek az infrastruktúra gyorsan fejlődő területei: a közlekedés és a távközlés is.

Másrészt ezen ágazatok kifejléséhez jelentős beruházásokra, új vagy felújítandó épületekre, berendezésekre van szükség. Mindez elsősorban az építőipar, illetve a szobanforogó területek berendezéséhez nagyon sokféle berendezési tárgy technikai eszköz termelési számára keresletet, vagyis a visszaesés mérőszámát jelent.

4.1.2.3. A külföldi tőke megjelenése

A külföld, mint a belső piacon történő versenyfűrés, közvetlenül a gazdaság visszaesését erősítő hatást fejt ki, ugyanakkor magának a külföldi versenynek a jelenléte, az ezáltal létrejövő szelekció közvetett módon alapvető jelentőségűnek tekinthető a belső gazdasági szereplők világpiacon versenyképességét is elérő szintre emelkedését kikényszerítő tényezők között. Ehelyett egy harmadik, a külföld (külföldi eredetű gazdasági szereplők) által a belgazdaság kiterjedésére gyakorolt hatásra hívjuk fel a figyelmet.

A poszt-szocialista átmenet során az illető országba pótlólagosan áramló tőke mérőszáma az illető gazdaság visszaesését. Ez legalábbis rövid távon még a hitelkenti nyújtott tőkére is igaz, minthogy ez – felhasználási módjától függetlenül – valamelyik belső gazdasági szereplő keresletét növeli. Direktébb gazdasági visszaesést mérő hatásvonal az a működőtőke beáramlás, mely befektetési céllal érkezik az adott országra. Itt a hatásmechanizmus egyik iránya szintén az itt elköltött pénznek a belső gazdasági szereplők (akár az állam, mint a privatizálás eladói oldalán szereplő alany, akár az építőállalat, mint a megvásárolt és felújítandó, vagy újonnan létrehozandó épület kivitelezője, akár az ehelyütt munkahelyet találó munkaadó, akár a működéshez inputokat nyújtó beszállító stb. minőségükben) vásárlóerejének, így a gazdaság más szereplői felé is irányuló keresletének bővülésén keresztül hat. A hatásmechanizmus másik iránya pedig az, hogy a külföldi tőke bekapcsolódásával létrejövő (vagy akár csak azáltal fennmaradó) termelés, az egyébként létrejövőhöz képest direkt módon többtermetet jelent.

A külföldi tőke beáramlásának összességében a gazdasági visszaesést mérő hatásvonal mellett szűkebb megemlíteni egy olyan hatást is, mely inkább a gazdasági visszaesést fokozza. Arra az esetre gondolunk, amikor a külföldi tőke bejöveteleinek célja a piaccsúszás, annak elősegítése (pl. kiskereskedelmi hálozat megvásárlásával elősegíteni a máshol termelt áruknak az új piacon történő termelését). Természetesen ez esetben is vannak a külföldi tőke beáramlásának a gazdasági visszaesést mérő hatásvonal momentumai (pl. ha valamilyen arányban öhatárvonal belső inputokat, munkaadót stb. is igénybe vesz a külföldi, vagy hosszú távon lehetséges, sőt valószínű az is, hogy belső beszállítókkal

4.2. Munkanélküliség

erősítő hatása az erőteljesebb.

Miközben a szocialista gazdaságra, így az érintett országokra is az volt a jellemző, hogy benne munkanélküliség egyáltalán nem volt tapasztalható, sőt a munkaadópiacot a tartós túlkéréslet, a munkakeret hiány állapota jellemezte, addig a politikai rendszerváltást követően mindent megújult a munkakeret hiány és kialakult a munkanélküliség. Ennek kialakulása azonban közel sem egyforma radikálisással történt meg, s ennek megfélemlen a kialakuló munkanélküliség szintje sem egyforma. Milyen okok magyarázzák azonban magának a munkanélküliségnek a kialakulását?

4.2.1. A munkanélküliséget növelő hatások

4.2.1.1. A piaccsúszás sajátosságok megjelenése

Miként a szocialista gazdaságra a munkakeret hiány a jellemző, úgy a piaccsúszást a munkanélküliség jelenléte jellemzi. Így a piaccsúszás kialakulása természetes kisértő jelenségeinek tekinthető az érintett gazdaságokban a munkanélküliség kialakulása is. Amennyiben tehát valamely szocialista gazdaság a poszt-szocialista átmenet során ténylegesen átalakul piaccsúszássá, úgy abban szükségképpen jelentős – a szocialista gazdaságokban jellemző szintnél sokkal magasabb – arányú munkanélküliségnek is ki kell alakulnia. Az is valószínűsíthető, hogy azokban a volt szocialista országokban, melyekben a poszt-szocialista átmenet időszakában is kirtvóan alacsony szinten maradt a munkanélküliség, magának a piaccsúszásnak a kialakulása (kialakulása) sem jutott előrehaladott állapotba, hanem a rendszer változása megrekedt a szocialista gazdasági rendszertől nem túl távoli átmeneti állapotban.

Féldani a volt Szovjetunió tagállamainak többségében, miközben a gazdaság visszaesése a legerőteljesebbek közé tartozik (s ennek oka elsődlegesen a gazdaság dezorganizációja), addig a munkanélküliség a legalacsonyabbnak tekinthető, alig néhány százalékos szinten van. Az ezen fejlemények közötti ellentmondást azonban úgy gondoljuk meggyűgatóan áthidalni, az, hogy a térség országai közül az infláció is ezen országokban a legmagasabb (több száz százalékos), s a többszörösen emelkedő pénzmennyiség éppen a rossz helyzetben lévő vállalatokon keresztül, azok likviditási helyzetét feljavítva (s éppen ezért) áramlik ki. Így azt a megállapítást tehetjük, hogy a gazdasági kormányzati feladatok vonatkozásában mindenképpen gyengének tekinthető kormányzatok az összehúzódó gazdaság szervezeteit, illetve munkahelyeit (az ezek irányából a kormányzatokkal szembeni elvárásoknak engedel) pénztérmetéssel, s így módon az infláció fokozásával, vagyis a puha költségvetési korlátnak direkt módon elvonható és újra elosztható források hiányában az inflációs pénztérmetés indirekt eszközzel történő fenntartásával mentesíti a gazdasági szelekció egyébként bekövetkező következményeit alól. (Az oroszországi gazdaság helyzetéről az 1991-92-es évben lásd Szamuely [1992] cikket.)

4.2.1.2. A túlfoglalkoztatás

Bár a foglalkoztatási arány, a népesség aktivitási rátája az elmúlt évtizedekben a fejlett piaccsúszású országokban is növekvő tendenciájú, mindazonáltal a szocialista országokban a 80-as évek végére kialakult foglalkoztatási arányok nemzetközi összehasonlításban rendkívül magasnak minősíthetők. Nem valószínűsíthető, hogy egy olyan világgazdaságban, melyben a termelés és így a foglalkoztatás növekedésének alapvetően a kereslet, a megtermelt áru eladhatósága állít korlátot, az alacsony versenyképességű volt szocialista országok lennének azok az országok, melyek a liberalizálást, a világgazdaság felé történő nyitást követően is a lakosság kiemelkedően magas hanyadának lesznek képesek hatékony munkahelyet biztosítani. Ez viszont azt jelenti, hogy a poszt-szocialista átmenet időszakában a volt szocialista országokban gyorsan növekvő és magas szinten stabilizálódó munkanélküliség valószínűsíthető.

4.2.1.3. Gazdasági visszaesés és munkanélküliség
A piaccgazdaságokban a munkanélküliség alakulása erős korrelációban van a gazdasági konjunktúra alakulásával. A gazdaság fellendülése időszakában a foglalkoztatás szintje relatíve magas, vagyis a munkanélküliségé alacsony, míg dekonjunktúra idején fordítva. Bár a gazdasággnak a szocialista térség országában kialakuló visszaesése nem tekinthető egyszerű konjunkturális visszaesésnek, a gazdaság rendkívül nagyarányú visszaesése fontos oka, illetve magyarázó tényezője a gazdaságban meglévő munkahelyek, így a foglalkoztatottság csökkenésének, vagyis a munkanélküliség növekedésének. Ennek megfelelően a gazdasági visszaesést kiváltó tényezőket, mint a munkanélküliség kialakulását kiváltó tényezőket is számba vehetjük.

4.2.1.4. Betszínvonal, illetve a bétarányos költségek színvonala
A foglalkoztatottság, s így a munkanélküliség szintjének fontos befolyásoló tényezője a bérék, illetve a bétarányos költségek színvonala. Könyven átlátható összefüggés ugyanis az, hogy adott időpontban minél magasabb ezek színvonala, a gazdálkodó egységek, a munkaadók annál kevesebb munkahelyet képesek fenntartani. Annál kevesebb munkaadót tudnak ugyanis egy hasznosítani, hogy az ennek révén elért többlettermelésből befolyó árbevétel többlet fedezetet nyújtson a magasabb bér-, illetve bétarányos költségszínvonal miatt felmerülő többletköltségekre.

Mint azt a szocialista rendszertel kapcsolatos elemzésünkben megállapítottuk, a rendszerben a lakosság – melynek önkéntes megteremtésére a gazdaságpolitika nem számít az ugyanakkor magas beruházási szint finanszírozásához – részese a képződő jövedelmekből alacsony. Minthogy egyidejűleg a foglalkoztatás szintje is rendkívül magas, az egyégyégyi munkaadórtól eső közvetlen bérköltségek szintje – a szocialista rendszer sajátosságából következően – alacsony. A munkaadó igénybevételeinek ezen alacsony költségszintjét ugyan némileg magasabbba teszi a szocialista országok átlagos fejlettségi szintjét tekintve túltejesztett, így a GDP-n belüli felhasználásból relatíve magas arányban részesülő társadalombiztosítási, szociális és egészségügyi rendszernek a bérköltségeket növelően kialakított finanszírozási konstrukciója. Alapvetően mégis azt mondhatjuk, hogy a szocialista rendszerben a vállalatok mint munkaadók számára a munkaadó igénybevételeinek költségszintje relatíve alacsony.

A posztiszocialista átmenet során azonban a munkaadó igénybevételeinek költségszintje jelentősen emelkedik.
a) Emeli a munkaadó igénybevételeihez kapcsolódó költségeket az adórendszernek a nyugati országokban szokásos adórendszerre hasonlított tétel, átalakítása. Így a fogyasztási és forgalmi adók, illetve a személyi jövedelemadó megjelensége, illetve kiterjesztésére, általánossá tételére és az adórendszeren, az adóbevételeken belüli súlyának, szerepének igen nagyarányú növelésére gondolunk⁷¹.

b) Szintén emeli a munkaadó igénybevételeinek költségtérheit az, hogy miközben a posztiszocialista gazdaság jövedelemtermelő képessége csökken, csökken a foglalkoztatási szint, ugyanakkor a főként a munkaadók által foglalkoztatott munkaadóknak kifizetett bérék arányában fizetett társadalombiztosítási és nyugdíjjárulékból befolyó jövedelmek szintje nem, vagy csak kevésbé csökkenhet. Ellenkező esetben ugyanis ezek elvesztik önfinanszírozó képességüket, az illető területek deflációs, illetve növekvő mértékben más forrásokból finanszírozottá válnak, mivel ezen területek jövedelemfelhasználása a válság során kevésbé csökken, mint a kifizetésre kerülő munkabérréteg.
c) Harmadikként azokat a munkabérről arányos költségeket említhetjük, melyek a piaccgazdaságra való átérés, a posztiszocialista átmenet során jelentősen csökkennek, illetve a munkanélküliségnek a munkanélküliségnek a munkanélküliségnek a pótlólagosan felmerülő finanszírozási igényére gondolunk. Amennyiben – mint Magyarországon is – ezt is a

Mindezen tényezők hatására a munkaadó igénybevételeinek költségszintje a volt szocialista országokban az átmenetet megelőző alacsony szinthez jelentősen megemelkedik. Mégis úgy gondoljuk, hogy a bérék, illetve bétarányos költségek színvonalának a foglalkoztatottság szintjét negatívan befolyásoló volta elsősorban akkor és annyiban alakulhat ki, amennyiben az illető posztiszocialista országban a munkavállalók (sőt a munkaadók, a politikikusok, maga az egész társadalom) nem tudják elfogadni a realitásokat a gazdaság összehúzódásával arányos, vagy még annál is jelentősebb mértékű visszaesést. Amennyiben ugyanis feltehetően a bérékre ráterjedő költségeknek a munkanélküliséggel többé-kevésbé arányosan növekvő voltát, arra a következtetésre juthatunk, hogy a magasabb munkanélküliség szintjét csak viszonylag csekély mértékben befolyásolja, csökkenti a bérékre plusz bétarányos költségekre egyúttal az összes jövedelem tömegét, vagyis az egy megmaradó munkahellyel kapcsolatosan felmerülő költségek együttes szintje megegyelkedik, miközben a munkahelyek jövedelemtermelő képessége automatikusan (a korábbi munkahelyek részének megszűnésével) csak csekély mértékben emelkedik. Ennek a munkahelyek jövedelemtermelő képessége és a velük kapcsolatosan felmerülő költségek szintje közötti és a munkanélküliség szintjét tovább növelő ellentmondásnak a mértékisése nézetünk szerint alapvetően a realitások szintjének a mértékisésevel vagy a társadalombiztosítási, egészségügyi stb. szociális területek szintjének (így a fordításiaknak) visszaforrásával, vagy – legkedvezőbb megoldásként – ezek hatékonyságának emelésével, kedvezőbb finanszírozási, érdekeltségi stb. konstrukciók kialakításával, vagyis intézményi reformok révén elérhető költségmegtakarítással lehetséges. Ezzel szemben (ami a realitásokat illeti) a posztiszocialista térség országainak nagyobb részében a realitások csökkenésének mértéke jelentősen elmaradt a GDP visszaesésének mértéke mögött.

4.2.1.5. Az új szektorok bővülésének negatív hatása
Növeli a csak ráfizetéssel fenntartható, így megszüntendő munkahelyek számát az, hogy egy összehúzódó gazdaságban valamelyik szektor dinamikusan bővül. Ez azt jelenti, hogy a többi szektor visszaesése, jövedelemtermelő képességeinek, így az ott foglalkoztatottakkal kapcsolatos költségszintjének az átlagosnál jelentősen erőteljesebben kell visszaesnie, hiszen a csökkenő jövedelemtermelő képességből egyre kevesebb részt hoz létre. Ugyanakkor a dinamikusan bővülő szektor által létrehozott jövedelemtermelő abszolút értékekben is növekvő, így a szektor (bővülő foglalkoztatása ellenére is) magasabb munkaadóköltiségek elviseletére is képes, vagyis a szektor feltétele hűzza a realitások szintjét, s ennek hatása valamennyire a visszaeső szektorokban is érvényesül. (A hasonló munkaadó kifizetett bérék szintje a gazdaság különböző szektorokban nem szakadhat el korlátlanul egymástól.) Így viszont a visszaeső szektorok is magasabb bérék fizetésére kényszerülnek, mint az egyébként bevételeknek, következőképp bennük az egyébként bevételekhez több munkahely megszüntése várható.

4.2.2. A munkanélküliség növekedését mérő hatások

Miközben a posztiszocialista átmenet során, legalábbis annak első éveiben a munkanélküliség nagyságát növelő hatások a túlnyomóak, már az átmeneti időszak elején is megjelennék az ezzel ellentétes hatású folyamatok.

4.2.2.1. A vállalati robbanás munkahelyteremtő hatása
A vállalati robbanás következtében létrejövő új szektor nemcsak a gazdasági visszaesés mértékűddésének legfontosabb momentumma, hanem a robbanásszerűen kialakuló munkanélküliség növekedésé lassításának is.

Ennek a szinte előzmények nélküli szektornak – ahol az emberek gyakorlatilag önmaguk és egymás számára teremtenek munkahelyet – a kiterjedése nélkül a kialakuló munkanélküliség – még

⁷¹Magyarországon például az említett adóknak egyúttal az emelt adókat is tartalmazó költségvetésben a munkaadó igénybevételeinek költségszintjét.

azokban az országokban is, ahol a munkanélküliség robbanásszerűen növekvő – akár két-háromszorosra is lehetne a végülis bekövetkezőnek.

A szektorban létrejövő kis szervezetek önmagukban ugyan általában csak kevés számú munkahelyet tartalmaznak, a létrejövő szervezetek nagy, és a közben bekövetkező csúdok, megszűnések ellenére is folyamatosan növekvő száma miatt azonban összességében igen nagy számú munkahelyet hoznak létre. Az idő előrehaladtával ugyanakkor egyre jelentősebbé válik a kisservezet-ként létrejött vállalkozások egy részének bővülésből származó munkahelyteremtés is.

4.2.2.2. A reálberek szintjének mérséklődése
Az előzőekben már írtunk a reálberek alakulásának a munkanélküliség kiterjedésére gyakorolt hatásairól. Ekkor arra a megállapításra jutottunk, hogy a tranzíció során a poszt-szocialista országokban a reálberek szintje valószínűleg nem süllyed eléggé mélyre, s emiatt az egyébként bekövetkezéssel több munkahely szűnik meg. Ugyanakkor azonban az átmenet során a reálberek mégis jelentős süllyedése következik be, vagyis ez, ha nem is az elégséges vagy a szükséges mértékben, de mégis mérsékli a munkahelyek megszűnésének mértékét.

Sajnálatos, de úgy gondoljuk fontos kimondani, hogy a szocialista rendszerre nemcsak a túlzott foglalkoztatás, de a valóságos fejlettséghez képest a túlzott tőkésedés, a világpiaci versenyben való helytálláshoz képest a termelés túlzott volta, s ennek alapján a jóvedelemtermelés, a reálberek és a fogyasztás túlzott volta is jellemző. Így a poszt-szocialista átmenet időszakában végbemenő váltság alatt fogyasztás túlzott volta is jellemző. Így a poszt-szocialista átmenet időszakában végbemenő váltság alatt tulajdonképpen nem történik más, mint hogy a gazdaság ráll a foglalkoztatás, a kibocsátás, a jóvedelemtermelés, a reálberek és a fogyasztás azon alacsonyabb szintjére, melyet közvetlenül az átmenet megkezdését követő években – immár egy nyitott, versenyző piacgazdaság körülményei között – produkálni tud.

4.2.2.3. Az állami tulajdon privatizálása

Az állami tulajdon privatizálásának a munkanélküliségre gyakorolt hatását általában inkább az ellenkező oldalon, a munkanélküliség szintjét növelő tényezőként szokás figyelembe venni. Ez rövid távon kétségteletlenül így is van. A privatizálást követően az új, az államtól független magántulajdonosok számára – költségkalkulációs, racionálizálási megfontolásokból – értelmes gazdasági döntés – a szűkülő piaci lehetőségekhez igazítva – a kibocsátásnak és a foglalkoztatottságnak egy, a korábbi szinthez képest jelentősen alacsonyabb szintjét megcélozni. Ertelmes lépés lehet a korábbi felduzzasztott adminisztratív állomány jelentős részét leépíteni, a korábbi termelési szerkezetet úgy átalakítani, hogy a versenyképessé tehető termelési létesítményekből álló telephelyeket, tevékenységeket, munkahelyeket leépítik. Ez a privatizáláskor átvett létszám jelentős részének elbocsátását (esetleg ugyanott, de más újonnan kialakított munkahelyeken való foglalkoztatását) jelenti. Valószínűleg hosszabb távon mégsem ez az alternatíva vonja maga után a nagyobb mértvű – és a gazdaság egészére gyakorolt, de más újonnan kialakított munkahelyeken való foglalkoztatását) jelenti. Valószínűleg így munkahelyei nagyobb részének megszűntéhez, illetve egyáltalán nem, vagy csak jelentősen kevesebb pótlólagos munkahely teremtéséhez vezet.

4.3. Inflató

A szocialista országok gazdaságát évtizedeken keresztül az infláció hiánya jellemezte. Sokáig még az inflációs feszültség is viszonylag gyenge volt, olyannyira, hogy azt az árbürokrácia sikeresen le tudta folyami, s a gazdaság egyensúlyhiányos helyzetének időszakonkénti fokozódása sokkal inkább a hiány

4.3.1. Az inflációt fokozó tényezők

4.3.1.1. Ártliberalizálás – liberalizálás

A szocialista rendszerre az árak alacsonyán tartása, az árarányok torzása volt a jellemző. A gazdasági rendszer váltás közeponti lépésnek tekintett liberalizálás egyik területé a gazdasági szerplok szerződési szabadságának helyreállítása, ezen belül az árak liberalizálása. Ez formailag egy aktus, mellyel megszűntetik – vagy minimális szerepre szorítják – a korábban az árak növelését adminisztratív eszközökkel fékező árbürokráciát. Ennek következtében megszűnik a szocialista gazdaságban az árak növekedését korlátozó legfontosabb intézmény. Így önmagában – más változások egyidejű bekövetkezése nélkül – szabadon érvényesülhetne az a kiegyensúlyozatlanság, mely a szocialista gazdaságban a különböző szereplők között (eladók és vevők) lévő gazdasági alanyok közötti erőviszonyokban fennáll. Az erőviszonyoknak ez a kiegyensúlyozatlansága azonban – jelenős részben éppen a liberalizálás, a fogyasztói szuverenitás helyreállítása, a vállalkozói szabadság, s így a verseny feltételeinek megteremtődése következtében – megszűnik. Így az ár szintre gyakorolt hatást tekintve két ellentétes irányú változás (egyrészt az ártliberalizálás, másrészt a liberalizálás egyéb területi) akár ki is egyenlíthetné egymást. A hatások érvényesülésének azonban különböző az időigénye. Amennyiben a liberalizálás és azon belül az ártliberalizálás radikális, az utóbbi árak növelését engedő hatása azonnali, míg az előbbi, a gazdasági szereplők közötti erőviszonyokat kiegyensúlyozottabbá tevő hatása (legalább is a befolyódi kinálatt) szerteptől származó „felszaporodását” tekintve) időigényesebb, mivel a gazdaság reálfolyamataiban végbemenő átalakulások kibontakozását igényli. Ez viszont azt jelenti, hogy a gazdasági rendszer váltás első időszakában a rendszer váltás fő tényezőjének tekintett liberalizálás inkább az ár szintvonal növekedését mint az ár szintvonal növekedésnek mérséklését segíti elő.

4.3.1.2. Egyensúlyi árak és nominális jóvedelmek
Más fogalom használatával, de az előzőektől alapvetően nem különböző hatásokat mutathatunk be akkor, ha a szocialista gazdaságban, mint túlkéréses gazdaságot, ahol az alacsonyán tartott árak nem lehetnek piacisztrítók, nem egyenlíthetik ki egymással a keresett és kínált mennyiségeket. Ekkor az adott árakon a vevők mindig több árut vásárolnak meg, mint amennyi árut ugyanazon árak mellett az eladók hajlandóak, vagy képesek a piacra vinni, s így módon a vevők kezében elköltőthetetlen vásárlóerő halmozódik fel. Emiatt a gazdaságot az állandó hiány jellemzi. Amennyiben egy ilyen gazdaságban felszabadítják az árakat, azok a kereslet és a kínáltat kiegyenlíttet-vebbé válása irányában, vagyis felfelé fognak elmozdulni. Amennyiben e magasabb ár szintvonalhoz valószínűleg a vevők nominális hiányának stb. – a vevők nominális jóvedelmét igazodnak (tehát képesek elérni azt, hogy a magasabb nominális árakon történő vásárlásuk reáljóvedelem csökkenő hatását viszonylag rövid időn belül kompenzálja nominális jóvedelmek növekedése), úgy az ár szintvonalnak nemcsak egyszerűen, kiegyensúlyozó, korrekciós jellegű emelkedése, hanem inflációs jellegű áremelkedési folyamatot beindulása következik be.

Mint ahogy a volt szocialista országokban tipikusan sem a realliberek (tehát a lakossági jövedelmek), sem az állami kiadások, sem a vállalati költségvetési korlátok ennek megakadályozásához szükséges mértéki összehúzódása, illetve megkezdése nem következett be, a volt szocialista országok mindegyikében az átalakulási folyamat az árszínvonal inflációs jellegű emelkedésével járt együtt. (Témászerzők szerint a mértékek országokonként a kézben tartott 15-20%-os inflációig terjedően rendkívül erős eltéréseket mutatnak.)

4.3.1.3. Jövedelemelosztási harc
Mind ez azt mutatja, hogy a posztiszocialista gazdaságokban az összességében viharosan csökkenő létrehozott reáljövedelem termelése fellett a gazdaság alanyai (személyiükben) és különböző jövedelemutajdonosi csoportjai kiemelkedő jövedelemelosztási harcot folytatnak. Mint ahogy az árendszert a jövedelmek elosztásának elsődleges intézménye, a jövedelemelosztási harcnak is az árak változtatása, növelése jelenti az egyik terepét.

Ha megvizsgáljuk a különböző gazdasági szereplők helyzetében beállott változásokat, akkor azt látjuk, hogy miközben a korábban puha költségvetési korlátal, a GDP magas arányával rendelkező, általában piaci, értékesítési, vagy likviditási gondokkal nem küzdő vállalatok helyzete szinte 180 fokos fordulatot véve a fenmaradásért vívott kétségbeesett küzdelemmé vált, addig a lakosság (melynek körében is kemény volt a költségvetési korlátja) helyzetében ennyire radikális változás nem következett be: igaz ugyan, hogy összességében jelenlősen csökken a reáljövedelmé, azonban ennek mértéke – mint arra egy másik gondolatmenet kapcsán már utaltunk – közel sem volt olyan jelentős, mint amilyen a vállalatok esetében bekövetkezett. A lakosság mint fogyasztó visszanyerte fogyasztói szuverenitását, s ez választási, választási lehetőséget, a vevőkénti kiszolgáltatottság, a hiány, a kényszerhelyettesítések, a kényszerű előre vásárlások stb. megszüntését, vagyis mindenképpen jelentős – ha részlegesen is –, akár a reáljövedelem csökkenését is kompenzáló fogyasztói többletet jelentett számára. Ezzel szemben a vállalatok számára ugyanez a versenyt, és a fogyasztók elpartolásának lehetőségét jelentette. Ugy tényleg tehát, hogy a posztiszocialista átmenet során kiemelkedő elosztási harcban – mint ahogy a vállalatok létezésükre látszanak erőteljesebben kockán forogni – a vállalatok árterékénység, és így árnövelési törekvéseik erőteljesebben nőttek, mint a fogyasztók törekvései az árak mérséklésére.

E munkaadók és munkavállalók közötti elosztási harcnak az inflációt eredményező, illetve fokozó másik vetülete az úgynevezett ár-bér spirál kialakulása. Amennyiben az árak növekedéséhez igazítják a bérek növekedését és általában elfogadott – szinte kötelező (lásd bérindexálás) – válik, hogy az árak növelését a bérek hasonló arányú növelése kövesse, vagyis az áremelések jövedelemelosztási arányokat a termelők, a munkaadók javára módosító hatása csak addig érvényesül, amíg módosulása eliminálásának kivédésére a termelői-eladói-munkaadói oldal szereplői újra az árelemek eszközéhez fognak fordulni, aminek következtében az árszínvonal ismét emelkedése és a másik oldali szereplők újabb ellenlépései várhatók.

Mint ahogy a posztiszocialista átmenet során bekövetkező válságban mindkét oldal gazdasági szereplőinek jövedelmi visszaesnek, ugyanakkor a jövedelmek ezen visszaesését egymás kárára is mérésükkelhetik a gazdaság szereplői, ezért a posztiszocialista átmenet során erős tendenciát a válságban bekövetkező ár-bérspirál jelenségnek – mint fontos inflációs tényezőnek – a kialakulására.

4.3.1.4. Pénzmenyiség – az állam szerepe

Az előző pontban említett kiemelkedő elosztási harc harmadik résztvevője az állam, a kormányzat mégpedig kettős minőségben is. Egyrészt mint maga is jövedelemutajdonos, mely az összehúzódó gazdaságban a csökkenő jövedelemutajdonosból maga is igyekszik minél nagyobb részt kiharivva minél több forrást biztosítani a saját feladatköréhez, illetve mint a politikai szféra központi szereplője igyekszik mérsékelni a többi gazdasági szereplőre a válságból háruló terheket. Ez jelenlősen részben saját kiadásainak növekedését, illetve bevételeinek – például az adókedvezmények vagy az

adómértékés miatt – mérséklődését jelenti. Másrészt mint a pénz kibocsátója s így módon a pénz mennyiségének illetve a gazdasági szereplők pénzkeresletének szabályozója az állam a pénz értékének, az árszínvonal változásának legfontosabb befolyásoló eszközét kezeli.

Elvileg – amennyiben a politikai akarat és erő megalvan – ezzel az eszközzel a kormányzat bármiféle inflációs tendenciát, bármiféle az árszínvonal növekedését eredményező hatást ellensúlyozhat. A restriktív monetáris politikának azonban pozitív hatásain túlmenően „ára” is van: a pénzmenyiségnek és a nominális összekeresletnek a monetáris restrikció révén elért csökkenése vagy mérséklésük ütemű bővülése nehezebb pénzügyi helyzetbe hozza a vállalatokat, csökken a kibocsátás, a jövedelemtermelés szintje, melyül a gazdasági visszaesés, alacsonyabb a foglalkoztatás és a reáljövedelmek, magasabb a fogyasztás süllyedésének szintje. A fiskális és a monetáris politika lazításával tehát az állam és – rajta mint eszközön keresztül – a politikai szféra pillanatnyilag vezető szerepet betöltő áramlatai, – legalább is rövid távon – mérsékelhetik a gazdaság visszaesését, aminek ugyanakkor nyilvánvaló az inflációt fokozó hatása.

4.3.1.5. A gazdaság visszaesése

Egy bejáratt, XX. század végi piacgazdaság esetében a gazdaság dekonjunktúrális helyzete egyáltalán az infláció mérsékléséből szintjével jár együtt. Ennek oka ez esetben az, hogy magának a dekonjunktúrális helyzetnek a kialakulásában is nem jelentéktelen szerepet, éppen a korábban kialakult pénzügyi- és ennek nyomán a reálszférában is megjelent túltúlottság, a szigorú fiskális és monetáris politika, az infláció mérséklésének szándéka járszik. Ennek nyomán a gazdaság visszaesése, a termelés csökkenése – már amennyiben a dekonjunktúra eléri azt a mértéket, hogy ez a termelés csökkenését is jelenti – nem olyan mértékű, hogy ez jelentősen növelné az egységnyi áru

jutó pénzmenyiséget.

Ezzel szemben a posztiszocialista átmenettel összefüggésben kialakuló tranzíciós válság kialakulásában a pénzügyi restrikció – amennyiben az illető országban egyáltalán van valamilyen mértékű restrikció – nem jár szik elsődleges szerepet a gazdaság visszaesésében. A visszaesés a pénzügyi restrikciótól nagyrészt függetlenül is ható tényezők eredményeként következik be, és ugyanakkor sokkal mélyebb, mint a vegyesgazdaságú országok dekonjunktúrális helyzetben bekövetkező „visszaesése”. Ez viszont azt jelenti, hogy a posztiszocialista gazdaságokban úgy következik be a gazdaság, a kibocsátás volumének 20-40%-os zsugorodása, hogy eközben a pénzmenyiség 10-20 vagy akár több száz százalékos növekedése következik be. Szempontunkból ehelyül – az inflációt fokozó tényezők számbavételénél – az a lényeges, hogy a gazdaság nagyrányú visszaesése – amennyiben nem jár együtt a pénzmenyiség hasonló arányú zsugorodásával – növeli az egységnyi áru jutó vásárlóerőt, így növeli az árszínvonalat is.

4.3.1.6. A rendszer tipikus készletezési „szokások” átalakulása

A szocialista gazdaságban – a gazdasági szereplők ismert erőviszonyaiból következően – a készletezés döntően a vevők „feladata”. Ennek megfélelően a készletezés terheit, költségeit is a vevők, tehát elsősorban a lakosság, a végső fogyasztók, illetve a vevői pozícióban lévő vállalatok viselik. A vállalatok így módon elsősorban input készleteket tartanak, míg output készletek szintje Ezzel szemben a piacgazdaságokra az ellentétes arányok a jellemzők: itt az input készletek szintje alacsony és az output készletek magas. Miért emeli a posztiszocialista átmenet során a rendszer jellemzők fenti változása az infláció (pontosságban az árak) szintjét?

Azért, mert ezáltal – amennyiben feltételezzük az átlagos készletszint egyidejű változatlanságát – megnövekednek a vállalatok költségei. Amennyiben ugyanis a vállalat a termeléséhez szükséges anyagokat, alkatrészeket, illetve a termelésének eredményeként létrehozott kész termékeket döntően az utóbbi formában készletezi, a készletekbe a saját maga által létrehozott kész termékeket is belefekteti. A hozzáadott érték létrehozatala pedig a vállalat számára pótlólagos tökébfektetést, elsősorban a munkaadó számára fizetendő bérköltségek megfizetését teszi szükségessé. Így – amennyiben a vállalat döntően inputokat készletez és outputjától a hiánygazdaság piaca gyorsan megszabhatja – az outputok

4.3.2.2. A gazdasági szereplők óvatosabb kölkekezése

A hánygazdaságként bemutatható szocialista rendszerben – ahol a gazdasági szereplők nagyon fontos csoportjának, a kinalati oldal szereplőinek túlnyomó részét adó állami vállalatoknak és szövetkezeteknek a kölkegvetési korlátja puha – a gazdaság szereplői számára a pénz kevésbé értékes mint az áru. A passzív pénz tartása helyett a vevők igykekeznek minél gyorsabban hozzájutni a nehezen megszerezhető áruhoz. Ugyanakkor a pénzhiány nem veszélyezteti a gazdasági szereplők tülést. Így nem csoda, hogy kölkekező kedvük nagy, a piaczgazdaság szereplőinek viselkedéséhez, pénzkeletési szokasaihoz képest felelőlenül költik a pénzt. Ez a hánygazdasági jelleg kövekezetében még az amúgy kemény kölkegvetési korlátal bíró lakosságra is igaz.

A posztzocialista átmenet során kövekező változások kövekezetében a gazdaság kinalati oldali szereplői rákényszerülnek arra, hogy tevékenységük pénzügyileg pozitív szaldóval folyjon. Ez viszont azt jelenti, hogy oly módon kell gazdálkodniuk, hogy bevételük kevésbé csökkenjenek (vagy jobban növekedjenek), mint kiadásai. Ha pedig a gazdaság kinalati oldal szereplőire általánosan az jellemző, hogy növelni igykekeznek az egységnyi kiadásra (kereslet) jutó árbevételüket (kinalat), vagyis kereslet és a kinalat javára igykekeznek elmozdítani, akkor ennek hatása megint csak antiinflációs jellegű.

4.3.2.4. Privatizáció

A privatizáció várható hatékonyságnövelő hatásának antiinflációs kövekezményeit az előző pontban már bemutattuk. Ehelyett a privatizáció egy másik inflációt mérseklő hatású momentumára mutatunk rá. Amnyiban, amnyiban a privatizáció jellege nem jár egyúttal privatizációs vásárlóteremtéssel is, vagyis amnyiban, amnyiban a privatizálásra kerülő vagyont a belöldi gazdasági szereplők nem külön e célra teremtett vásárlóterő felhasználásával, hanem saját megtakarításaitól, vagy más belöldi gazdasági szereplők általi megtakarításokból finanszírozott hiteltől vásárolják meg, a privatizálásra kerülő vagyont egyoldalúan növeli az összkinalat (ezáltal az ezen többletkinalat felvásárlására fordított vásárlóterővel mérseklő az összkereslet), vagyis mérseklő a kinalat egységnyi mennyiségére jutó kereslet nagyságát.

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a privatizációs többletkinalat fenti antiinflációs hatásán, mint primer hatáson túlmenően másodlagos hatásaként a privatizáció antiinflációs hatása legalábbis mérseklődik: a privatizált vagyont értékesítéséből befolyó árbevétel az állam számára többletbevételként jelent, ami részéről többletkiadásokat tesz lehetővé. Ily módon a privatizált vagyont mint többletkinalat által lepasztott kereslet ismételen megjelenni, tehát az antiinflációs hatás elimalódik. (Természetesen amnyiban a kölkekezése egyébként is kövekekezne, és a privatizációból származó árbevétel pl. pénzteremtéssel finanszírozott hitelt helyettesít, a privatizációból származó többletkinalat általi elköltése ellenére is antiinflációs – egy még inkább inflációs kövekezményekkel járó esemény

4.3.2.5. A megtakarítások növekedése

Már többször utaltunk rá, hogy a posztzocialista gazdaságban a megtakarítások jelentős bővülésének kövekekezése valószínűsíthető. Mivel a megtakarítások bővülésének antiinflációs kövekekezményei vannak, ezért ehelyett csak jelezzük egy ilyen inflációt mérseklő hatás létét.

4.3.2.6. A gazdaság növekvő pénzükséglete

A pénzmennyiség és az árszínvonal, illetve ezek változásai között szoros összefüggés van. Így komoly antiinflációs hatást kell tulajdonítanunk egy olyan változás kövekekezetének, mely minden

bizonytal jelentős mértékben növeli a gazdaság pénzügnyét, a gazdasági cselekedetek szokásos,

normális folytatásához szükséges pénzmennyiséget. Ugy gondoljuk az a forradami változás, mely a gazdaság kinalati oldal szereplőinek számában, a gazdasági szereplők mérestruktúrájában a posztzocialista átmenet időszakában végbemegy, éppen ilyen, a gazdaság pénzügnyét radikálisan növelő hatású változás. Belátható, hogy ugyanakkora kibocsátás mellett jelentősen több pénz fekszik el, több pénz van éppen útan, stb. ha a gazdaság, mondjuk egy millió, többségében apró vállalkozásból épül fel, mintha tízezer nagy szervezetből. (Magyarországon a változás, ha nem is pont ezekkel a számokkal, de arányaitban hasonló nagyságrendű.)

4.4. Gazdasági egységny

A gazdasági egységny a posztzocialista térség országában már a szocialista rendszer fennállásának utolsó éveiben, évtizedekben megomlott, illetve komoly egységnyit feszültségek jelentkezése mutatta az egységnyit helyzet kritikusvá válását. Az előzőekben az egységny három vonatkozásáról, a gazdasági növekedésről, a munkanélkülségről és az inflációról már beszélünk. Így ehelyett csak szűkebb értelemben a kölkegvetési és fizetési mérlegre, vagyis az államháztartásra, és a külfölddel kialakult kapcsolatokra vonatkoztatva tekintjük át a posztzocialista gazdaságban végbemenő változásokat, hatásokat.

4.4.1. A kölkegvetés egységny

Feladatunknak ehelyett azon tényezők számbavételét tekintjük, melyek a posztzocialista átmenet rendszeréről lépéseink, illetve az ezek nyomán kibontakozó gazdasági folyamatoknak a kövekekezetében a kölkegvetés egységnyit helyzetét tonják, vagy javítják. Amnyiban csökken a gazdaság jóvedelemteremtő képessége, csökken az adott időszakban megtermelt jóvedelem nagysága, s nemhogy realitékben változalan tömegű, de még az összjóvedelem változatlán arányú részét is nehéz elvoni a kölkegvetésnek a többi gazdasági szereplőtől. A kölkegvetés által centralizálható jóvedelem nagysága tehát realitékben jelentősen csökken. Ugyanakkor – azon túl, hogy a kölkegvetési hiány felduzzadást az állam mértékelti igykekezik – nem látunk semmilyen, a gazdaság viszássesébe kövekekező automatizmust a kölkegvetési kiadások egyidejű és hasonló mértékű csökkenésére.

Igaz ugyan, hogy a gazdasági rendszerreltől egyik fontos törekeveséket csökkenendők a kölkegvetés ügnyevezett gazdasági kiadásai (az államiag finanszírozott beruházások volumene, az áruk szubvenzionálása, a ráfizetéses vállalatok dotálása), s amnyiban ezek leépítése valóban radikálisan megtörténik, a kölkegvetés igen jelentős kiadási tételé jelenős mértékben csökkenhet. Azonban még ha a gazdasági rendszerreltől teljes időszakában meg is történik e kiadási tételé radikálisan visszafogása, valószínűsíthető, hogy a későbbiekben – éppen a válság, a gazdaság viszássesé, a gazdasági szereplők szorult helyzete s ebből kövekekezően az állami, a kölkegvetéssel szembeni fokozódó elvárásai, a kölkegvetésre háruló egyre nagyobb nyomás kövekekezetében – az állam pénzügnyét irányítók rákényszerülnek e kiadási tételé ismételt – ha nem is a korábbiakhoz mérhető volumenu és funkciójű – bővítésére.

Ugyanakkor a gazdaság viszássesével szoros összefüggésben nemcsak a kinalati oldal szereplőinek kölkegvetési kiadásokat növelő elvárásai erősödnek fel, hanem fokozott mértékben a lakosság is. Egyrészt a lakosság jelentős részének jóvedelmek, ezek színvonalára direkt módon az állami kölkegvetési kiadások, s mint ahogy a lakosság jóvedelmek, a realiték színvonalának viszássesé jelenős en alatta marad a gazdaság egésze, s ezen belüli különösen a kölkegvetési bevételé realitéké viszássesének, még az átlagos lakossági realiték, illetve realjóvedelemcsökkenést némileg meghaladó közalkalmazotti realitékcsökkenés, illetve nyugdíj vagy egyéb társadalombiztosítási, illetve szocialis kifizetések csökkenése is növekvő arányú kián meg a kölkegvetés kiadásaitól, finanszírozása tehát nagyobb terhet jelent a kölkegvetés számára.

Másrészt olyan új típusú költségvetési kiadások is megjelennek, melyek kifejezetten a gazdasági rendszerváltás következtében valnak szükségessé. Elsősorban a munkanélküliséggel kapcsolatosan megjelenő és gyorsan jelentős tételé bővülő költségek kiadásokra: a munkanélküli és szociális segélyekre gondolunk. Ezek akár közvetlenül a költségvetésből kerülnek finanszírozásra, akár azt megkerülve, mindenképpen az adóalanyságtól tesznek szükségessé jövedelemelvonást, vagyis (a költségvetési szempontjából) mérseklik a költségvetés által egyébként tőlük elvonható jövedelem tömegét.

A szocialista gazdaságban a költségvetések eladósodottsága viszonylag nem volt magas. Ugyanakkor a kumulált költségvetési hiány finanszírozásával járó, a mindenkori folyó költségvetést terhelő költségek kifejezetten alacsonyak voltak, mivel – Magyarországon például egészen a legutóbbi időkhöz – a költségvetés jelentősen alacsonyabb kamatok mellett vehetett fel hitelt, mint a gazdaság többi szereplője. Ez utóbbi sajátosság korrigálásának, az átmenet folyamán egyre növekvő volumennel folyó költségvetési hiánynak, és az infláció miatt sokszorosára növekvő nominális kamatlábak szintjének következtében azonban nagy és hirtelen növekvő terhet jelent a költségvetés számára adósságalloományának felduzzadása, a vele kapcsolatban jelentkező költségek finanszírozása.

Az előző bekezdésben említett adósságfinanszírozási problémakörbe tartozik, azonban érdemes külön megemlíteni a költségvetési terheknek a valuta leértékeléssel összefüggésben kialakuló növekedését. A belföldi valuta minden leértékelése ugyanis ezzel egyenes arányban növeli a külföldi valutákban nyilvántartott adóssággal kapcsolatosan felmerülő költségek belföldi valutában kifejezett nagyságát.

4.4.2. A költségvetési egyensúly

A poszt-szocialista térség országai gazdasági szempontból már a szocialista rendszer időszakában is felmutattak néhány eltérést. Így jelentős eltérések voltak az illető országok gazdasági nyitottságának, egy főre jutó külkereskedelmi forgalmának mértékében, a külkereskedelmi forgalmon belüli és a dollárelszámolás arányában, illetve az eladósodottság, a bruttó vagy nettó adósság alloomány (az egy főre jutó adósság alloománya vagy a külkereskedelmi forgalomhoz, az éves dollárviszonylatú exporthoz viszonyított adósság alloománya) mértékében. Ennek megfelelően a fenti vonalkozásokban kisebb-nagyobb mértékben eltérő helyzetben lévő országokat kisebb-nagyobb mértékben eltérően érintheti a poszt-szocialista átmenet költségvetési szempontból legközelebbi ható két eseménye: a) a KGST (és a Szovjetunió) felbomlása, valamint b) a gazdasági liberalizálás. A KGST és a Szovjetunió felbomlásának a gazdasági visszaesést erősítő hatását korábban már említettük. Ezúttal ennek gazdasági következményeit emeljük ki. Nevezetesen a korábban a térség országai között fennmaradt munkamegosztás, az egymással kialakított cserekapcsolatok dezorganizálódásának következtében az érinthet országokban mind a korábbi, a térségbe irányuló exportnak, mind a térségbe irányuló importnak jelentős, a töredékre történő összezsugorodása következett be. Ez a „valtozás” a kereskedelmi mérlegre inkább negatívan hat, mivel a korábban a térségből importált áruk nagy részét valamilyen – jelentős részben máshonnan származó importtal – helyettesíteni kell, továbbra is be kell szerejni. Ugyanakkor a korábban a térségbe exportált áruk az export lezárásával más piacokon már csak korlátozottan értékesíthetők.

b) A gazdasági liberalizálásnak az export és az import volumenére, és így arányukra gyakorolt hatásaitól, a nemzetközi tapasztalatok tükrében (lásd Köves-Márter [1991]) részint a fokozott világgazdasági integrálódást, vagyis a külkereskedelmi forgalom korábbiaknál gyorsabb bővülési ütemét, részint ezen belül is – már rövid távon is – az export gyorsabb bővülését, vagyis a külkereskedelmi egyensúlyi helyzet javulását várhatnánk. A szocialista térség országiban azonban – legalábbis első pillantásra – úgy tűnik, hogy a gazdasági liberalizálás nyomán nem következnek be e kedvező változások. Miért? Ugy gondoljuk, hogy ez többféle körülmény együttes hatásának következménye.

1. Mint már utaltunk rá, a KGST és a Szovjetunió felbomlása – mely események időben egybeestek a gazdasági liberalizálással, illetve csak egy-két éves késéssel követették azt – a gazdasági kapcsolatok volumenének összehúzódását, és ezen belül is különösen az export volumenének csökkenését valósították. Az export (és az import) emiatt egyik pillanatról a másikra bekövetkező visszaesése az első néhány évben minden bizomnyal jelentősen meghaladja a gazdasági liberalizálástól várható gyorsabb export-, illetve importbővülést.

2. Azok az országok, melyekben „liberalizációs programokat” szoktak elindítani, általában közepesen fejlett, néhány évtizeden keresztül befelé forduló, protekcionista, piacvédő gazdaságpolitikát folytató, erősen „regulált”, vagyis kiterjedt állami beavatkozást fenntartó, esetleg kapitalista vegyesgazdaság viszonyainoz képest jelentős állami tulajdonnal bíró, de alapvetően mégis a magán tulajdon és a verseny viszonyait fenntartó, rosszul szervezett, valószínűleg korrump gazdaságok. Mindezen sajátosságok folytán ezen gazdaságokban a hatékonysági szoródás mint gazdaságpolitika adminisztratív eszközökkel védve külföldi versenyfeltársaitól. Ezen országokban tehát a hatékonysági szoródás viszonylag nagy lehet, azonban korántsem akkora, mint a volt szocialista térség országában. Emiatt ezen országokban a gazdaság kinálati oldali szereplőinek elég jelentős része olyan hatékonysággal működik, hogy a liberalizálást követően, – annak ösztönöz, kényszerítő hatására – van rá esélye, hogy szertvezési, racionalizálási, viszonylag kisebb – tehát néhány éven belül a gazdaságok ezen köre által is finanszírozható – beruházási lépések megtételével oly mértékű hatékonyságjavulást érjen el, amely már pozitív szaldóú gazdasággá alakul, a pótlólagos tökéletesítés profitalitását, így akár bővülést is lehetővé tesz számukra. Ugyanakkor viszonylag szűk azon gazdaságok köre, melyek a liberalizálás következtében menthetetlenül tönkremennek, így exportjuk és importjuk is megszűnik. Ezekben az országokban ezt a kisést minden bizomnyal túlkompenzálja az újonnan beinduló vállalkozások tevékenységéből származó pótlólagos export- illetve importnövekedés.

Ezzel szemben a volt szocialista országokban bármilyen erőteljes legyen is a vállalkozói robbanás, rövid és közép távon nem ellensúlyozhatja a gazdaság – az előző országcsoportnál sokkal nagyobb részére kiterjedő – tönkremenő illetve összezsugorodó részének termelés, export és import visszaesését.

3. A sikeres és általában a fenti pozitív következményekkel járó gazdasági liberalizálások egyik szükséges eleme a valuta realléértékelése, alulértékelést alapozva hozatala (lásd Streissler [1991]), s így módon a gazdaságos export volumenének növelése, illetve a gazdaságosan importálható volumen visszatérítése. A realléértékelés következtében a korábban a reálbérték csökkenését is számbavehetjük. Nagyon kérdéses, hogy a gazdaság soha nem látott visszaesése és az ennek következtében amúgy is bekövetkező reálbért és lakossági reáljövedelem-csökkenés mellett a poszt-szocialista országok kormányzatai vállalták-e a további reálbért- és reáljövedelem-csökkenést kiváltó realléértékelést. Amennyiben nem, úgy ez – pontosabban ennek elmaradása – megint csak az export versenyképességének romlását, az export volumenének alacsonyabb szintjét, s ugyanakkor a belföldi fogyasztás és az import magasabb (várhatóan külső forrásokból finanszírozható) szintjét vonja maga után.

A fentiekből következően úgy gondoljuk, hogy a KGST (és a Szovjetunió) felbomlása, továbbá a gazdasági liberalizáció rövid távon igen erősen a külkereskedelmi forgalom volumenének összezsugorodása és a kereskedelmi mérleg deficitjének növekedése irányába ható következményeket lépést elterel. A helyzet ezen sajátosságait a poszt-szocialista országok elsősorban gazdaságpolitikai eszközökkel kísérelhetik meg ellensúlyozni. Emellett a gazdasági egyensúly javításának irányában ható tényezőnek tekintjük egyrészt a korábban már említett vállalkozói robbanást, másrészt a külföldi tőkebeáramlást.

Az előbbi tényezőt, amilyen tekintetűnk a gazdasági egyensúlyi helyzet javítása irányában ható tényezőnek, amennyiben számitásba vesszük, hogy míg ezen új szektor szervezetek exportja túlnyomóan csak azért lehet, mert a gazdasági szereplők létrejöttek és tevékenykednek, addig importjuk jelentős (az export hasonló arányban valószínűleg sokkal jelentősebb) része olyan, amely

típusú átmenet esetén, hiszen egyrészt elmarad a hagyományos szektor dezororganizálódása, visszesevésének kéréselcsökkentő hatása (sőt, amennyiben jelentős fellendülés következik be, ez még a gazdaság hagyományos szektorban maradó szerepére is fellendítőleg, azaz termelésük és keresletük kiterjesztésére sarkallóan hathat), így ez az újonnan létrejövő szektorban szereplők számára kiterjedtebb és a hiánygazdasági jelleg és ugyanakkor a konvertívilis valuta hiánya miatt viszonylag könnyen meghódítható piacot, egyúttal tökélethalmazási lehetőséget biztosít (a sikeres kapitalista gazdaság megalapozásához valószínűleg elengedhetetlen „eredeti tökélethalmazás”, egyezsersmind a gazdasági növekedéshez szükséges beruházási források képződésének lehetőségét). Másrészt a párhuzamosan egzisztáló piaci szektorban a gazdaságnak csak azok a szereplői vesznek részt (legalábbis kinálati oldali szereplőként), akik számára ez kedvezőbb, akik ezt választják, illetve vállalják, akik megtalálják a piaci szektorba történő bekapcsolódás jövedelemtermelő módját.

A párhuzamosan létrejövő piaci szektorban történő részvétel tehát önkéntes és nem kényszerű, azért történik, mert ezáltal jobb helyzetbe kerülnek a résztvevők. Továbbá a részvétel a gazdasági szereplők egyedi döntéseinek, választásaiknak következménye, tehát ezekben nem az egész rendszer minden egyes szereplőjének gazdálkodási feltevéleit egyidejűleg és egyformán változtató komponi hatalom döntése az, amely azokat a gazdasági szereplőket is, amelyek – akár saját képességeik, akár társadalmi kapcsolataik, tőkével való ellátottságuk stb. miatt – pillanatnyilag nem alkalmasak, vagy nem képesek rá, hogy pozitív szaldóju tevékenységet folytatva kapcsolódjanak be a piaci rendszerbe belekényszerítve a piaci rendszer, a verseny és a világpiacon megmérettetés körülmenyei közötti működésbe.

Erdemes ehelyett is rámutatni, hogy éppen a szocialista rendszer korábbi beemelt sajtósságainak egyike, a nagyfokú hatékonysági szorodás kialakulása az, ami a piaci gazdasági átmenetre nézve önmagában is azzal a következménnyel jár, hogy amennyiben az átmenet a kelet-európai, egyidejűleg az egész gazdaságra vonatkozóan végrehajtott piacostás útját követi, akkor a gazdaság nyereséges működésre képes részének nagysága és a reálbérék szintje fordítottan arányos, vagyis minél magasabb a reálbérék szintje, minél magasabbak tehát a bérköltiségek, annál kevesebb gazdálkodó szervezet tudja ártbevételeiből fedezni a magasabb bérköltiségeket, annál több gazdálkodó, a gazdaság annál nagyobb része fog tönkremenni.

Mindaz az átmenet „párhuzamos piaci”, vagyis a piaci és a hagyományos szektor egyidejű egymássaléltetését lehetővé tevő változtatási nem jelentkezik problémaként. A piaci szektorba ugyanis azok lépnek be, akik alkalmasak pozitív jövedelemzaldóju tevékenység folytatására, míg a hagyományos szektorban el lehet fedni a hatékonysági különbségeket. Ugyanakkor ez mutatja, hogy az átmenet fenti módja sem lehet teljesen problémamentes, hiszen amennyiben a hagyományos szektorból a lehathatékonyabbak folyamatosan kilépnek, abban egy idő után már csak olyanok fognak bentmaradni, akiknek működése már csak nagy ráfizetéssel, szektoron kívüli források bevonásával biztosítható.

Lehetséges, hogy a folyamat végén a még a hagyományos szocialista szektorhoz tartozókat (akik ekkor már a gazdaságnak csak egy kisebb részét alkotják) egyszerűen kell – az alternatív, kelet-európai mintára – „átrendíteni” a piaci gazdasági körülmenyek közé, s ez fokozottan maga után vonhatja az itt lévő tőkeállomány versenyképelené mindősülését, leértékelődését, a személyi állomány foglalkoztatott-ságának megszűnését. De az is lehetséges, hogy folyamatosan, vagy szakaszosan végrehajtott reformok révén a hagyományos szektorban is sikerül jelenősen javítani a résztvevők hatékonyságát, adaptívítását, így sikerül megféleően felkészíteni a szektorban résztvevőket a piaci versenynek való kitettségre.

A párhuzamos piaccal történő gazdasági rendszerátalakításnak sajátossága továbbá, hogy az átmenet nyomdon nem egy rövid, néhány éves időszak alatt történik meg, mely időszak egyik végén egy tervgazdasági rendszer, míg a másikon egy – esetleg rosszul működő, mely váláságon keresztülment, egyensúlyi feszültségekkéi terheit – piaci rendszer áll, hanem egy hosszabb, egy-két évtizedes gazdaságfejldési szakasz alatt. Minthogy ezen időszakban a hagyományos szektor még létezik, a

„párhuzamos piaci” átmenet megvalósíthatósága feltevélenk kell tekintenünk a hagyományos szocialista szektor működőképességének fenntarthatóságát, illetve a szektor megreformálhatóságát. Az előbbi feltevéi egyúttal kérdésessé teszi azt is, hogy a kelet-, illetve közép-európai szocialista országok gazdasági átmenet lehetőségét politikai megnyitásának időszakában alkalmasak voltak-e a párhuzamos piaci alternatíva megvalósítására, avagy ez a lehetőség ekkor már lezárt az illető országocsoport előtt.

5.2. Az átmenet kelet-európai típusa

5.2.1. Radikális versus gradális út

Az előzőektől láthatunk, hogy a kelet-közép-európai volt szocialista országokban megvalósuló posztzocialista átmenet az átmenet kínai, illetve az elméletileg felvázolt „párhuzamos piaci” úttól való megkülönböztető jégynék a rendszer – koordinációs értelemben vett – gazdasági tevékenységének fenntartását, vagyis a gazdaság összes szereplőjének azonos játkszabályok, azonos versenyfeltételek, hatékonysági követelmények elé állításával történő átvzetését tekintjük egy liberális piaci gazdaságra. Ennek az „átvezetésnek” természetesen az általunk közép-kelet-európai típusúnak nevezett gazdasági tevékenység fenntartó alternatíván belül is lehetőségek – több szempontból is kisebb-nagyobb mértékben eltérő – változatai. A szokásos szembállítás az átmenet sebességét, az alkalmazott lépések határozottságát tekintve megkülönböztető szempontnak, s ennek alapján sorolja az egyes országokat a gyors, sokkyszerű változtatásokat, vagy a lassabb, fokozatosabb átmenet megvalósítók közé.

Ugy gondoljuk, hogy az alternatívák ilyen tipizálása bizonyos mértékig félrevezető, mivel – a fogalmi definíciókban – különböző dolgokat mos egybe. A különböző szerzők eltérő szempontjaik folytán nagyon különböző dolgokat érthetnek egy-egy – azonos névvel illetett – kategória alatt (például „fokozatos” átmenet), illetve ebből következően egy-egy ország a különböző szerzőkél más-más csoportba kerülhet.

A legjobb példa erre éppen Magyarország, ahol a rendszerátállítás első éveiben a politikusok és a közgazdászok között kialakult „közmegegyezés” szerint – szembállítva elsősorban a sokkterápiát alkalmaszó lengyelországi átmenettel – nincs szükség ilyen drasztikus váltásra, s a magyar helyzetnek az átmenet fokozatos útja felel meg. S valóban a posztzocialista átmenet drasztikus hatásainak mérséklésére, tikáját meghatározók látszólag mindent megtertek az átmenet drasztikus hatásainak mérséklésére, fekezésére: nem engedték az inflációs folyamatot a szinte teljeséggel ellenőrizhetetlen, s a gazdaságot dezororganizáló hiperinfláció szintjére emelkedni, de az inflációs feszültségeknk engedve nem alkalmaztak olyan „kemény” gazdaságpolitikai eszközöket sem, melyek rövid idő alatt drasztikusan mérsékelhették volna az infláció szintjét. Ezáltal – és természetesen a gazdaságpolitikai eszközök egyéb elemei révén is – minden egyes rövid távú időszakban mérsékeltek mind a lakossági terheket, megpróbalításokat (például a reálbérék, reáljövdelemek csökkentésének, vagy a megtakarítások elértélelendésének mértékét), mind a tönkremenő, felszámolásra kerülő vállalatok, munkahelyek számát. Nem hajtották végre a valuta radikális reálleértékelését, illetve alulértékelt szinten tartását, sőt több éven keresztül reálleértékelő gazdaságpolitikai folyamatok. Ezáltal ugyan fokozatosan romlott az export versenyképessége, sőt a külföldi eladók a beföldi piacon is egyre előnyösebb pozícióba kerültek, de mérséklődött a reálbérék és jövedelmek csökkentésének, ezáltal a lakosság életszínvonal esésének mértéke, s ugyanakkor az ártfolyam, az ártfolyampolitika az infláció mérséklésenk legfontosabb és lehathatósabb eszközévé vált.

Ezzel szemben a monetáris politika – szigorúságának állandó hangsúlyosának ellentere – a posztzocialista átmenet megkezdése óta elteit éveken és különösen az 1992. közepi kamamérséklési „kampányt” követően relatíve laza volt (negatív reálkamamatlábak, az inflációs rátnál gyorsabban növekvő pénzmenyiség). Használóképpen laza volt a költségvetési politika is, hiszen az időszak folyamán a költségvetési hiány növekedési üteme jelentősen felülmúlta a nominális GDP növekedési

ütemét, vagyis a költségvetési hány a GDP mind magasabb arányát jelentő – a nemzetközileg még határetértékként elfogadott 3%-os értéket immár többszörösen felülmúlóan magas, 7-8% körül – értéket vett fel. Következésképp a gazdasági átmenet éveiben a monetáris és fiskális politika nem az inflációt mérséklő, hanem inkább ahhoz hozzájáruló hatású volt.

Ezzelal ugyan a pénznek és ebből következően a jövedelmeknek az egyébként bekövetkezőnél jelentősebb mértékű elértéktelenedése, a gazdasági szereplők jövedelmi realitéréknek jelentősebb csökkenése következett be, de azok a gazdasági szereplők, akik a lazább monetáris és fiskális politika folytán több, vagy olcsóbb hitelhez, magasabb szubvenciókhoz, közalkalmazotti fizetésekhez, adókedvezményekhez, társadalombiztosítási és szociális juttatásokhoz stb. jutottak, ezáltal az egyébként bekövetkezőnél kedvezőbb, az átalakulás terheit számukra mérséklő, adott esetben a túlélést, a munkahely megtartását, vagy egyébként létrejötti nem képes új munkahely létrehozatalát lehetővé tevő stb., számukra mindenképpen magasabb jövedelmei biztosító helyzetbe jutottak.

Mind ezt tekintve úgy is, mint a gazdasági szereplők számára az átalakuláshoz szükséges, mikroszintű alkalmazkodás időigényének, illetve általában véve feltételeinek a biztosítási szándékait, amennyiben ez nem a GDP bekövetkező csökkenésével mérsékeltebb fogyasztás-csökkenéssel és a beruházási források, illetve volumen drasztikus összehúzódásával járt volna együtt, valamint a beföldön felhasználó jövedelem nem csökkent volna jelentősen kevésbé, mint a megtermelt jövedelem. Így viszont az átmenet időszakának magyar gazdaságpolitikai kárákat sokkal kevésbé lehet a rugalmas alkalmazkodást, a versenyképessé válást kikényszerítőként, illetve lehetővé tevőként, mint inkább a gazdasági szereplők, a vállalatok, vállalkozások, a lakosság mindenkori pillanatnyi káraitak, veszteségeinek defenzív minimalizálójaként minősíteni.

Miközben tehát intézményi vonatkozásban a magyar gazdasági átalakítás annak ellenére is rendkívül radikálisnak tekinthető, hogy itt a politikai rendszerváltás időszakában a gazdaság intézményi átalakítása már nem volt előzmények nélküli, hanem az évtizedes reformálások eredményeként a gazdaság már jelentősen különbözőt a hagyományosnak tekinthető szocialista rendszerektől, addig gazdaságpolitikai vonatkozásban a gazdaság stabilizációja szempontjából a gazdasági átmenet időszakában Magyarországon cseppet sem tekinthető radikálisnak.

Miközben intézményi vonatkozásban a magyar és a lengyel gazdasági átalakítás hasonló radikálitása, gazdaságpolitikai szempontból ellentétes jellegűek. A lengyel gazdaságban ugyanis – közönhetően részint a kormányzat viszonylag sokáig fennmaradó nagyfokú társadalmi támogatottságának, a társadalom elkötelezettségének, részint a gazdaság 1989-es helyzetéből (hiperinfláció, dezorganizálódásra utaló jelek) következő gazdaságpolitikai cselekvési kényszerek, az alternatívák beszüntülésének – a gyors intézményi átalakítással egyidejűleg és azzal összefüggésben, a térség országai közül egyedülálló konzisztenciával és eréllyel valósítottak meg egy olyan stabilizációs programot, mely a gazdaság makroegyensúlyi mutatóinak, paramétereinek (például infláció, jövedelemtermelés és felhasználás, bérszínvonal, piac, költségvetés, külgazdasági egyensúlyi helyzet stb.) az egyensúlyi állapothoz közeli állapotot ki, hogy egyrészt mind a gazdaság piacgazdaság-gá, nyitott, versenyző gazdasággá történő átalakulását is eredményezte.

A gazdasági átmenet radikálitása, illetve fokozottsága közötti, fenti, az intézményi jellegű, illetve az egyensúlyi helyzet, a gazdaság stabilizációs lépések eréllyességét előlterbe helyező szempontok szerinti distinkció szerinti kategorizálást kiegészítve elkerülhető, olyan, a piacgazdasági átmenetet megvalósító országok is, melyekben a gazdaság átalakulása intézményi vonatkozásban lassú, fokozatos, ugyanakkor a gazdaságpolitika, a gazdasági egyensúlyteremtő szándék, illetve lépések határozottak, célratorék és a lakosság, illetve a vállalatok jövedelemfelhasználását késlekedés nélkül hozzáigazítják a mérséklődő jövedelemtermeléshez.

A külgazdasági liberalizálás és a privatizáció radikálitása ellenére is ezeket a sajátosságokat talán Csehslóvákia, illetve a szétválás után Csehország gazdasága mutatja, hiszen itt, miközben az általános megítélés szerint a gazdaság és az állam kapcsolataiban, ennek eszközrendszerében – legalábbis az

előzőekben említett két másik országhoz képest – viszonylag lassabb az átalakítás üteme, addig a gazdaságpolitika olyanmódon „konzervatívna” minősíthető, hogy a tranzíciós országok közé tartozó Csehország gazdasági egyensúlyi mutatói több tekintetben jobbak (például pozitív külkereskedelmi és fizetési mérleg, szűffüves költségvetési egyensúly, rendkívül alacsony munkanélküliségi ráta) mint az Európai Unióhoz tartozó országok többségének hasonló mutatói, illetve más mutatók vonatkozásában (például infláció) csak kevésbé rosszak azoknál. A látványosan kedvező adatok megítélésünk szerint elsősorban a realiterek egyensúlyi és versenyképességi szempontból „kedvező”, alacsony szintjének köszönhetőek. Ez utóbbi jól érzékelte, hogy míg a rendszerváltást megelőző időszakban Csehslóvákia – az alacsonyabb fejlettségű Szlovákiával terhelten is – mintegy 25-30%-al volt fejlettebb Magyarországnál, addig 1992-1993-ra a szétválás után ömögében – az adott viszonyításban – még fejlettebb Csehországban a realiterek szintje becslések szerint már egyengetedével-egyhatmada-val maradt el a magyarországi szintől.

Végül természetesen az átmenet újára lépő, vagy sodródó országok között nemcsak elvileg, hanem a gyakorlatban is nagyszámú fordulatnak elő olyan országok, amelyekben a piacgazdaság irányába tett lépések sem az egyik, sem a másik vonatkozásban nem tekinthető radikálisnak. Minthogy itt az országok számát tekintve is a legnagyobb létszámú csoportról beszélhetünk, az okok is nagyon sokrétűek lehetnek. Közös sajátosságként talán e társadalmak, illetve gazdaságok sok szempontú felkészültségét, s ebből következően magának a korábbi rendszer szétesésével járó sokkserűbb hatásokat, részint az ezen gazdaságok számára kitartó jelenő piacgazdasági alternatíva valószínűleg még fájdalmasabb, illetve korvonalazatlanabb voltát, részint az erős, széles társadalmi támogatottságot élvező, s a piaci átalakítás iránti elkötelezettség, konzisztens lépéssorozat megítélésre képes kormányzatok, általában – legalábbis e vonatkozásban – a társadalmi közmegegyezés és a stabil politikai helyzet hiányát emelhetjük ki.

1. táblázat
Radikalitás és graduáltas intézményi, illetve stabilizációs szempontból a posztzocialista átmenet országában

gyors	Lengyelország	Csehország
lassú	Magyarország	Oroszország Románia Ukránia Fehérorosz.
gyors		A makrofeltelemek jövedelemtermelő képességhez igazítása ↓
gyors		Az intézményi átalakulás sebessége →

5.2.2. A sokkterápia

Konzisztenciája, miniatértékűsége, úttörő és sikeres volta miatt, a kelet-közép-európai piacgazdasági átalakulások közül a Lengyelországban megvalósított sokkterápia logikájának, eszközrendszerének a bemutatását tartjuk elengedhetetlennek.

kezdetben kiugrónak volt minősíthető. Az azóta – más országokban is – bekövetkezett gazdasági visszaesést és ugyanakkor a sokkterápián keresztülment lengyel gazdaság összeesésének kiábalásában is élenjáró voltát tapasztalva azonban a lengyel gazdaság összetett visszaesésének mértéke már nem tekinthető kiugrónak. Sőt, amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy hol, mennyi ideig tart a visszaesés, mennyi időn keresztül romlóak a gazdasági szereplők perspektívái, akkor a lengyel sokkterápia mérleget már kifejezetten pozitívnak kell tekintennünk. Ha pedig azt nézzük, hogy gazdaság visszaesését megelőző szinten az egyes gazdaságok várhatóan mikor érik el ismét (illetve, hogy hol tartanak a „visszkapaszkodásban”) akkor a lengyel gazdaság teljesítménye a poszt-szocialista

térsebben valószínűleg a legkedvezőbb.

Azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy a sokkterápiás program életbelépését megelőző – hiperinflációval, kiéleződő hiánnyal és dezorganizálódással jellemzhető – helyzetben lévő gazdaság irányítói előtt, állt-e egyáltalán egyéb alkalmazható útja a gazdasági egyensúly és a piacgazdasági viszonyok egyidejű megteremtésének? Megállítható-e egyáltalán fokozatosan egy hiperinfláció? Es ha esetleg igen, akkor az infláció lefékezésének elhúzódó folyamatra tétele nem sokkal fájdalmasabb-e, összességében nem okozza-e a gazdasági növekedés nagyobb mértékű visszafogását, a lakosság

alacsonyabb fogyasztási szintjét?

Felhasznált irodalom

- Balcerovicz, Leszek [1993]: Az első egyenleg. *Valóság* 1. szám
- Choski, A. M. - Michaely, M. - Papageorghiou, D. [1991]: A sikeres kereskedelem liberalizációs politika. In: Köves, A.-Májer, P. (szerk.): *Külgazdasági liberalizálás*. Budapest, Kopint-Datorg-KJK Csaba, László [1994]: *Az összeomlás forgatókönyvei*. Budapest, Figyelő
- Dabrowski, Marek [1992]: Az 1990-91-es lengyel stabilizáció. *Külgazdaság* 10. szám
- Gács, János [1993]: A külkereskedelem liberalizálása Kelet-Európában, gyors reformok és újraértékelés. *Külgazdaság* 12. szám
- Griffin, K.-Kahn, A.B. [1994]: Átmenet a piacgazdaságba. A kínai út sajátosságai Oroszország és Kelet-Európa számára. *Külgazdasági Szemle* 5. szám
- Hayek, Friedrich August [1935]: *Collectivist Economic Planning*. London, Routledge and Kegan Paul
- Hayek, Friedrich August [1992]: *Út a szolgásgba*. Budapest, KJK
- Kornai, János [1989]: Indulatos töpirat a gazdasági átmenet ügyében. Budapest, HVG
- Kornai, János [1993]: Transformációs visszaesés. *Külgazdasági Szemle* 7-8. szám
- Liska, Tibor [1972]: Konvertibilitás. Kézirat
- Mises, Ludwig von [1920]: Economic Calculations in the Socialist Commonwealth. In: Hayek (szerk.) 1935
- Lipton, David - Sachs, Jeffrey [1990]: A piacgazdaság kialakítása Kelet-Európában és a lengyel példa. *Mozgó Világ* 8. szám
- Streissler, Erich W. [1991]: Artoflyamrendszerek, valutunió és konvertibilitás - Magyarország
- Szamuely, László (szerk.) [1986]: *A magyar közgazdasági gondolatok fejlődése 1954-1978*. A szocialista
- gazdaság mechanizmusának alakulása. Budapest, KJK
- Szamuely, László [1992]: Makroökonómiai stabilizációs kísérlet Oroszországban. *Külgazdaság* 10. szám